

DURO BASLER

BAZILIKE NA MOGORJELU

DIE BASILIKEN VON MOGORJELO

UVOD

Ova studija je dio elaborata o konzervatorskom zahvatu na Mogorjelu kod Čapljine. U želji da se šira javnost upozna s rezultatima rada na ovom velikom arheološkom objektu, za ovu je priliku pripremljen materijal koji se odnosi na bazilike u južnom dijelu vile.

*

Tragovi crkvenih građevina primijećeni su već kod prvih površinskih istražnih radova na ostacima kasnoantičke utvrđene vile na Mogorjelu 1893 godine.¹ Tada je, naime, malim zakopavanjem zahvaćen između ostalog i zid polukružne osnove, što je bila ustvari apsida sjeverne crkve.

U kampanji sistematskog istraživanja ruševina na Mogorjelu u vremenu između 1899 i 1903 godine, ostaci bazilika su iskopani, ali i razoreni. Njihovo postojanje smetalo je osnovnoj težnji dra Patscha da za javnost pripremi i izloži veliku utvrđenu vilu s početka IV vijeka, kojoj je zapravo i bilo posvećeno samo iskapanje. Zanimljive građevine naših bazilika su tako uništene, a da nisu bile utvrđene sve okolnosti koje su se na njih odnosile, odnosno bili zabilježeni svi nalazi u vezi s njima. Prilikom obnove konzervatorskih zahvata na Mogorjelu 1954 g. iskrsele su u tom prostoru neke nejasnoće, koje su nas prisilile da se pozabavimo problemom ubikacije crkava i predmetima koji su im pripadali.

Od dokumentarnog materijala o bazilikama ostao nam je sačuvan generalni plan (Slika 1) građevina u razmjeru 1 : 200 bez naznaka dimenzija, zatim nekoliko fotografskih snimaka ruševina nakon iskopavanja i nekoliko arhitektonskih fragmenata. Materijal je analiziran uz pokušaj da se

radi konzerviranja preostalih objekata rekonstruirati stanje zatečeno prilikom iskopavanja oko 1900 godine.

Posao je imao svojih teškoća. K. Patsch je otkopao Mogorjelo, i konzervirao ga, ali samim tim nije bila ispunjena obaveza koja je proizlazila iz takvog jednog zahvata. Dr Patsch je naime želio da otkopavanjem Mogorjela istraži jedan vojnički logor dalmatinskog limesa², no ta se želja ovdje nije ispunila, a to je bio razlog da dokumenti o nalazu Mogorjela nisu nikad objavljeni, nego su nekamo odloženi, odakle se više nisu pojavili. Konzervirajući Mogorjelo po drugi put od 1951 godine pa nadalje, trebalo je u pomanjkanju dokumentacije, kamen po kamen istraživati i povezivati u cjeline onako kako bi po mišljenju konzervatora trebalo da stoje.

Bazilike, koje je K. Patsch nakon iskopavanja dao razoriti, bile bi sada već gotovo zaboravljene, da se u kući čuvara nije sačuvao onaj maločas spomenuti generalni plan nalazišta na kom su ove građevine bile nasreću relativno dobro ucrtane. Uz pomoć tri sačuvana kontrolna zida i piscine baptisterija koja nije razorena, omogućeno je ubiciranje nestalih objekata. Dijelovi njihove arhitekture bili su, istina, razneseni na sve strane Mogorjela, ali se većina ipak našla u dvorištu čuvara i magacinu pored stepenica kod tornja uz glavni ulaz. Odatle su izdvajani kao predmeti koji su se po svojim stilskim osobinama mogli pripisati umjetnosti kršćanskog društva Kasne antike, a time s visokim procentom vjerovatnoće i ovim bazilikama.

¹ Glasnik Zemaljskog muzeja 1893, str. 527.

² Glasnik Zemaljskog muzeja 1914, str. 159.

OPĆE PRIMJEDBE

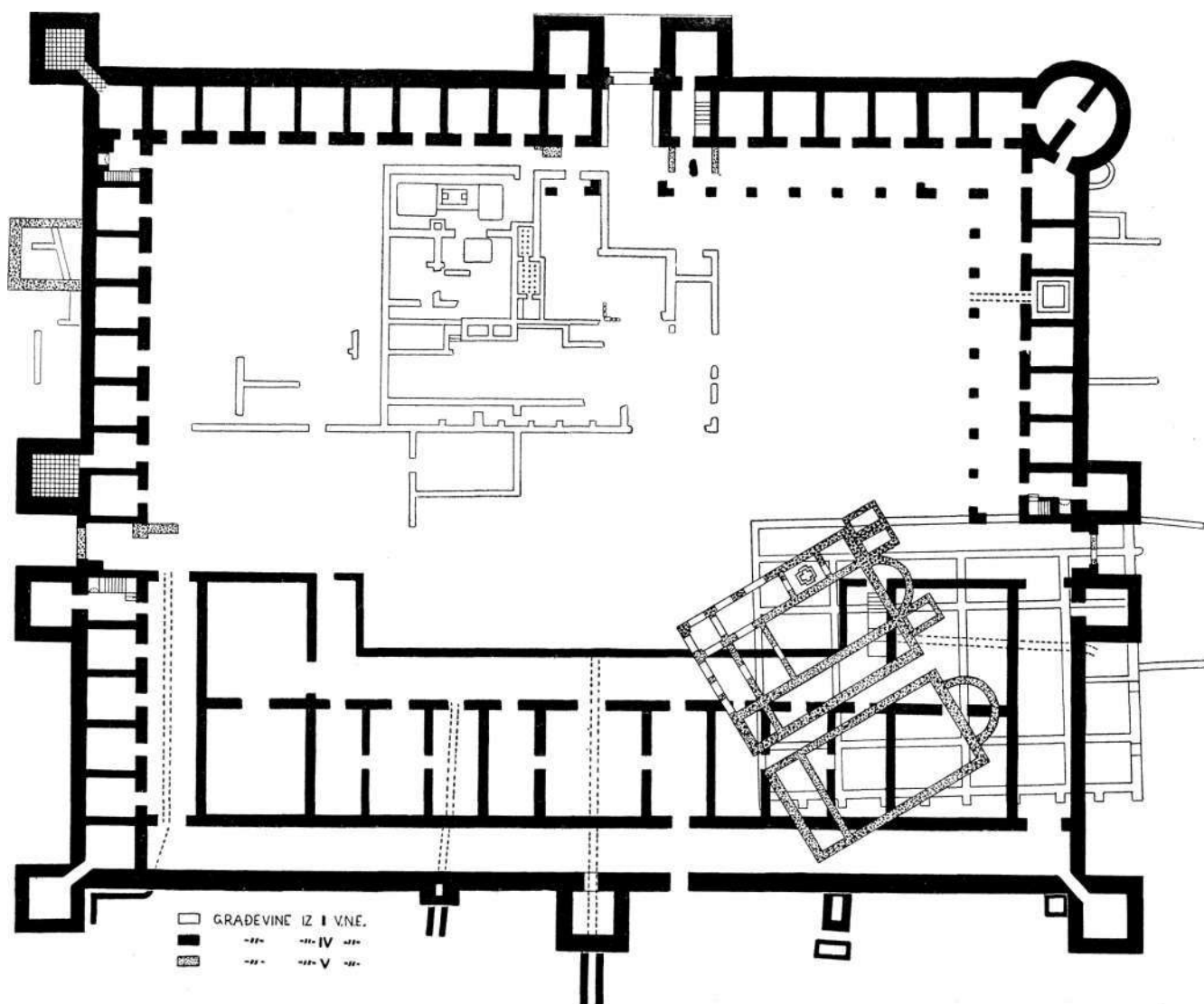
Crkve su bile smještene u južnom dijelu kanoantičke vile, bliže jugozapadnom ogradnom zidu (Slika 1). U orijentaciji objekata graditelji su nastojali da se približe pravcu istok — zapad, koji je u to doba bio običajan. Osovine građevina skreću za oko 10° od istoka prema jugoistoku, što međutim, ne predstavlja nikakvu izuzetnost (slika 1a).

Sveukupna dužina bazilika iznosi oko 21,40 met. U tom se podrazumjeva raspon između vanjskih lica zapadnog pročelja i apside. Širina sjeverne građevine iznosi oko 14 metara, južne 10,40 metara. Između obje građevine postojao je ambitus od oko 1,60 met širine. Sjeverna bazilika sastoji se od 9 prostorija razne veličine, koje sa tri strane okružuju glavnu dvoranu, naos, namijenjenu za službu božju. Južna, po površini nešto manja građevina sastojala se od svega dvije prostorije. Zidovi koji su bili nešto preko 60 cm debeli, poči-

vali su na temeljima širine između 70 i 80 cm. Temelji su građeni od relativno manjeg amorfnog kamenja, gotovo utopljenog u krečni mort. Kod zidova koji su se izdizali iznad zemlje graditelji su pokušavali da donekle pritesani kamen slože u redove, ali u tome nisu uvijek potpuno uspijevali.

U doba gradnje crkava, zidovi utvrđene vile IV vijeka stršili su još velikim dijelom iz površine zemlje, pa su tada mjestimično obrušavani za dobivanje građevinskog materijala. Građevinska tehnika u to doba nije više bila na visini starih rimskih majstora. Dok su naprimjer zidovi vile iz IV vijeka usjecani u zidove vile iz I vijeka, graditelji bazilika oslanjaju svoje temelje na ostatke starijih zidova, rušeći ih samo toliko koliko oni ne bi virili izvan površine zemlje.

Kao materijal poslužio je, kako je maločas rečeno, kamen sa ruševina utvrđene vile IV vijeka, koji je djelomično ležao razasut, a djelomično do-

Sl. 1. Plan Mogorjela. Razmjer 1 : 600

biven razvaljivanjem još postojećih zidova pored bazilika i sjeverozapadnog zida. Od razbijanja nisu ostali pošteđeni ni fino izrađeni stupovi od korčulanskog kamena, koji su svojedobno vjerovatno ukrašavali sjeverni trijem glavne palače.

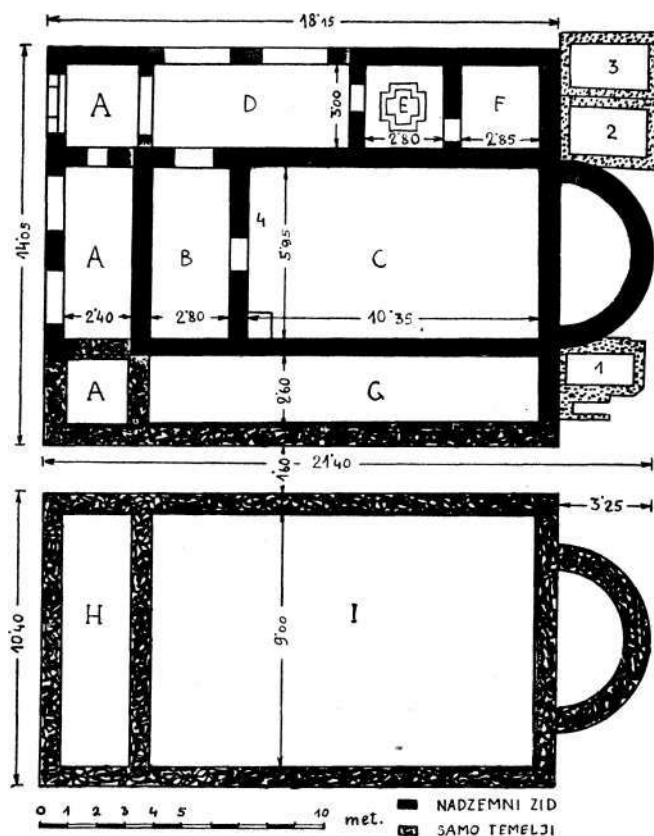
Krov bazilika bio je po svoj prilici izveden na stari rimski način, pomoću tegula i imbreksa. Sigurnih podataka o tome nemamo, ali je još u doba iskopavanja Mogorjela početkom XX vijeka na cijelom prostoru stare vile nađena velika količina ove opeke, dijelom u nepolomljenom stanju. Nije stoga isključeno da je u doba izgradnje bazilika broj raspoloživih tegula bio toliki da bi poslužio i za pokrivanje ovih građevina.

Podovi se nisu sačuvali, tako da se o njima ne može ništa reći.

Kako izgleda, u svoje doba bazilike nisu bile jedini aktivni građevinski objekti na Mogorjelu.

Pozitivno znamo da su okvirni zidovi stare vile u to doba još postojali, tako da su služili kao sigurna zaštita ograđenom prostoru. Zapadna vrata bila su potpuno zazidana. Za prolaz u ograđeni prostor služila su sjeverna vrata gdje su u kuli s njene istočne strane izgrađeni neki zidovi zbog prilagođavanja za stanovanje. Oko 10 met. ispred bazilika nađeni su također zidovi neke njima savremene građevine, ali su oni razoreni zajedno s ostacima bazilika. Tragovi jednog zida vidjeli su se još 1954 godine na južnom zidu palače, u području njene velike srednje dvorane. Također je bio izgrađen mali pregradni zid pored južne crkve u ambitu između nekadanje palače i vanjskog zida.

Slobodni prostor Mogorjela bio je od V vijeka korišten kao groblje, koje se vremenom proširilo i dalje izvan okvirnih zidina.

Sl. 1a. Plan bazilika na Mogorjelu

SJEVERNA BAZILIKA

Vanjski zidovi ove građevine zatvaraju pravokutnik veličine 18,15 X 14,05 met, kome s istočne strane ispada još polukružna apsida u dužinu od 3,25 met. Stanje sačuvanosti zidova ove građevine u doba iskopavanja bilo je različito. Apsida je

nadvisavala temelje do 80 cm visine, sjeverni zid oko 50 cm — isto kao i sjeverni dio zapadnog pročelja. Od južne polovine tog pročelja sačuvali su se, međutim, samo temelji. Isto su se tako različito sačuvali unutrašnji zidovi. Od četiri uzdužna

Sl. 2. Pogled na dio portika pretorija vile iz IV vijeka s ostatkom pregradnog zida između narteksa i naosa (označen sa »1«), i sačuvani dio temelja zapadnog čeonog zida (označen sa »2«) na mjestu gdje presjeca jedan od zidova pretorija

zida, dva južna bila su sačuvana samo u potezima njihovih temelja, a pregrada između prostorija C, E i F bila je gotovo sasvim razorena. Dr. Patsch je od ove građevine sačuvao samo zid koji drži prag pred naosom i dio zapadnog pročelja na mjestu gdje on presjeca vilu iz IV vijeka (Slika 2). Kao dokumenat zatečenog stanja služi nam danas originalna fotografija iz 1902 godine (Slika 3).

Prostorije A. Cijelom dužinom zapadnog pročelja teče oko 2,40 met široki trijem (*perticus*), koga čine tri prema vani otvorene, i slobodnim prolazima međusobno povezane prostorije. Uski otvor između sjeverne i srednje prostorije zapažen je u doba iskopavanja bazilike oko 1900 godine, dok je pregradni zid od srednje prema južnoj prostoriji tada zatečen samo u svojim temeljnim dijelovima na kojima se oblik i veličina prolaznog otvora, dakako, nisu mogli razabrati.

Prostorija je prema sjeveru bila zatvorena. Otvor prema zapadu imao je raspon od 2 met. Po svoj prilici je i južna uglovna prostorija imala takav otvor, koji se međutim zbog ruševnosti zida nije sačuvao. Srednja prostorija imala je dva otvora, također od po 2 met raspona. Zgrada je, prema tome na svom zapadnom pročelju vjerovatno imala 4 jednaka otvora između 3 stupa od po 1,35 met frontalne širine i 2 uglovna stupa od 1,00 met širine zapadnog fronta.

Vrlo je zanimljivo da iz srednje prostorije zapadnog portika nije zabilježen prolaz u narteks (prostoriju B). Ni na jednoj fotografiji nije nažalost zahvaćen pogled na ovaj zid, tako da ne možemo tvrditi da li je u to doba na kritičnom mje-

stu on bio sačuvan do visine na kojoj bi se mogao očitovati obris eventualnih vrata.

Pilastri trijemova bili su izvedeni od lomljenog i površno pritesanog kamena (Slika 4), vezanog krečnim nacrtom. Njihova relativno slaba konstrukcija govori da nisu bili odviše visoki i da nisu nosili teret veći od obične krovne konstrukcije.

Portik je vremenom pregrađivan. Njegovi su otvori, naime, jednom prilikom bili zazidani, kako se to vidi na našoj slici. 4.

Dva uska tamna zidna poteza od opeke, koji se vide na toj slici, izgrađena su s očitom namjerom da se prvobitno široki otvor prezida na uski prolaz u tada zazidani trijem. Vidimo međutim da je i taj uski prolaz kasnije posve zazidan. Treba pretpostaviti da su tim pregradnjama umjesto širokih otvora dobiveni vjerovatno prozori, što nas dovodi na pomisao da su prostorije mogle biti upotrebljene za stanovanje.

Interesantan problem nameće u našu temu otkrivanje plana dr-a Patscha. Iz tog se plana naime razabire da zapadni portik sjeverne bazilike nije bio konstruktivno povezan za zidove narteksa, a ni sjeverni portik za baptisterij. Ova činjenica navodi nas na pomisao da su portici naknadno dozidani na objekat kojeg su prvobitno sačinjavale prostorije B, C, E i F. U tom je slučaju jedino nejasan odnos prostorije G prema cjelini. Njen zapadni dio odijeljen je naime, prema planu dr-a Patscha, od zida narteksa, dok istočni zid izgleda kao da čini jedinstvenu masu sa pregradom između naosa i apside.

Sl. 3. Pogled od sjevera na tek otkopane bazilike 1902 godine. Oznake slovima i brojevima odgovaraju oznakama na planu slike 1a

Pitanje dograđivanja portika samo po sebi ne bi predstavljalo poseban problem. Njegovo eventualno dodavanje postojećoj bazilici moglo bi se možda opravdati i činjenicama iz historije umjetnosti. Međutim upada nam u oči da je južna bazilika dimenzionirana prema konačnoj plastičnoj redakciji sjeverne bazilike, što znači da je ona izgrađena u zamahu radova kojima je sjevernoj bazilici dat danas zatečeni izgled. Ako je, dakle, portik sjeverne bazilike zaista kasnije dograđen, onda bismo osnivanje južne bazilike morali datirati u nešto kasnije vrijeme od osnivanja susjedne crkve. Ovo nas dovodi do pretpostavke, (jer misao ne možemo formulirati kao zaključak), da na Mogorjelu nisu prvobitno zamišljene dvije bazilike, nego su dogradnje južne usloveli momenti, vjerojatno liturgičkog karaktera, koji su se iskristalizirali nakon što je prva već dijelom postojala. Ovo je nabačeno samo kao otvoreni problem, jer pokušaj rješenja tog pitanja prelazi okvir ovog rada.

Prostorija B. Bilo je to predvorje (*narthex*) u užem smislu riječi, vratima povezano ne samo s naosom, nego i bočnim prostorijama. Vrata prema naosu bila su posebno uređena, što se još vidi na sačuvanom kontrolnom zidu. Lijepo izvedeni prag bio je uzet odnekud iz razvalina stare palače, u času kada je još bio sačuvan u besprije-

kornom stanju. Mislim da i fragment nadvratnika (slika 7) također potječe sa ovog ulaza. Krila vrata su bila na rimski način jarbolom usađena u male okrugle otvore u pragu i dovratniku. Kod ostalih ulaza i prolaza na prostoriji B (južni otvor je ranije razoren), nisu ostali sačuvani pragovi, pa izgleda da tu nije bilo vrata.

Temelji pregradnog zida (između naosa i nartekse) sezali su oko 170 cm u dubinu, vjerovatno do zemlje cjelice. Inače je cijeli međuprostor bio ispunjen ruševinom, debljine za visinu temelja.

Prostorija C. Ova prostorija predstavlja ujedno naos i prezbiterij bazilike. Od 237 m² ukupnog prostora što ga pokriva sjeverna bazilika, na prostoru C otpada svega 77 m², dakle samo jedna trećina. Oba crkvena odjela, tj. naos i prezbiterij, ne mogu se u našem slučaju sasvim sigurno razdvajati, budući da se nije sačuvao nikakav trag gradnje koja bi označavala granicu između ova dva crkvena prostora.

Pregradni zid između četvrtastog prostora naosa i apside bio je, kako se čini, izgrađen nešto više od razine temelja pa se prema tome može eventualno da protumači kao *septum* između naosa i prezbiterija. Kod većine bazilika toga doba u Bosni i Hercegovini nema ispred apside prezide u ovom obliku, koja bi pored vizuelne vršila i statičku funkciju, ali su u nekoliko slučajeva zidovi apsida nešto deblji od ostalih zidova crkve (slika 16). U ovom su dijelu crkve bila naime ponekad potrebna izvjesna konstruktivna pojačanja zbog velikog triumfalnog luka između apside i naosa (Zenica i Klobuk). Kod bazilika na Mogorjelu zidna masa apsidalnog prostora raspoređena je — kako vidimo — nešto drugačije, lakše i elastičnije. Umjesto da bi pojačali apsidu, graditelji su ovaj dio crkve statički osigurali spomenutom zidnom sponom, kako to vidimo i kod bazilike u Lepenici³ (slika 17). Raspon unutrašnjeg luka apsida iznosio je oko 4,40 met, a debljina zidova nešto više od 0,60 m.

U dnu apside (slika 5, mjesto 3) primjećuje se poremećenje lica u obliku četverokuta, na mjestu gdje je određeno mjesto za episkopalnu katedru (*thronos*). S obzirom na visinu tog poremećenja, teško bi se ovdje moglo pomišljati na postojanje kamenog prijestolja s naslonom. Oštećenje zida govori prije u korist nekog zidanog podiuma, na kojem je kao nadopuna tronosu eventualno moglo biti još nekih građevnih dodataka od drveta i tkanine, o čemu se dakako podaci nisu sačuvali. Slično sjedalo otkriveno je u apsidi bazilike u Čitluku kod Jajca⁴.

Tragovi kamenih *subsella* ne mogu se primjetiti na fotosnimcima kojima raspolažemo.

U takvim nam se prilikama nameće pitanje smještaja oltara. Apsidalni prostor je premalen za smještanje oltara i vršenje uobičajenih obreda. Biće, prema tome, prije da se oltar nalazio ispred pregrade između naosa i apside, možda jednim dijelom konstruktivno i povezan za njen srednji dio. Svećenik je u tom slučaju mogao da službu božju

vrši okrenut prema narodu. U prezbiterij se u tom slučaju ulazilo kroz otvore s obje strane oltara. Dakako da je to tek pretpostavka, za koju nemamo potpuno sigurne dokaze.

Posebnu, ali danas već zapravo suvišnu temu u vezi s ovom prostorijom čine stepenice koje se u razini temelja koso spuštaju ispred samog oltara. U doba prvih istraživanja na Mogorjelu, pomišljalo se da one pripadaju crkvi, i da vode u kriptu, koja se međutim nije pronašla¹. Sada je ustanovljeno da ove stepenice pripadaju građevinama iz IV vijeka, i da su služile za uzlaz u gornje prostorije glavne palače (pretorija). One, dakle, — kako danas vidimo — nisu ni u kakvoj genezičkoj vezi sa crkvom.

Prostorija D. Iz nartekse i zapadnog portika širokim slobodnim prolazom stupalo se u sjeverni trijem (*porticus*) koji je s vanjske strane bio otvoren gotovo u cijelom svom rasponu (slika 6). Kako se može ustanoviti prema jednoj fotografiji dr Patscha, sačuvanoj iz vremena iskopavanja prolaz prema sjeverozapadnoj ugaonoj prostoriji bio je prvobitno također širom otvoren, pa kasnije zazidan. Ozidani stup između dva široka vanjska otvora izveden je u istoj tehničkoj obradi kao i ostali dijelovi sjevernog bočnog zida bazilike. Kroz istočni pregradni zid vodila su u krstionicu oko 0,80 met široka vrata, koja su po rimskom sistemu jarbola (*cardo*) bila usađena u kameni prag, dosta masivan ali jednostavne izradbe. Dužina ovog trijema iznosi oko 6,80 met, a širina oko 3,00 met.

Sjeverni portik, izgrađen u sistemu atrija (*paradisus*), imala je — kako izgleda — bazilika u Turbetu kod Travnika (slika 18).

Prostorija E. Prostorija u kojoj je vršen obred krštenja, bila je oko 2,80—2,90 m dugačka i široka. Duboka i prostrana piscina nalazila se vjerovatno na sredini sobe, a bila je u prvoj fazi ugrađena u zemlju niže podnice. Donji su joj se dijelovi i do danas sačuvali. Dno je bilo nešto preko 1 metar dublje od nivelete praga između nartekse i naosa, dakle po svoj prilici nešto oko 1 m niže od poda u samoj krstionici. Sudeći po piscini, baptisterij je bio namijenjen pokršćavanju i odraslih osoba. Raspon dva nasuprotna križna kraka iznosi 130 cm, a širina 60 cm.

Osnova piscine izvedena je u obliku križa, kome je sa strane svakog kraka bila ugrađena po jedna 45 cm visoka stepenica za silazak baptizanta u kadu. Koso položeni zidovi bili su izvedeni od izlomljenih tegula, povezanih vrlo tankim slojem finog morta u kome je bilo dodato malo izlomljene opeke kao izolacija protiv vlage. Stijene su bile zatim dva puta premazane crvenkastom žbukom, otpornom protiv vode.

Piscina danas stoji osamljena na svom prvobitnom mjestu, i bez ostalih dijelova crkve ovdje je izgubila svoj pravi efekat. Zaštićena je malim natkrovom.

³ V. Škarić: *Altertümer von Gradac im der Lepenica* (Bosnien), *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1932, str. 11.

⁴ D. Sergejevski: *Kasno-antički spomenici iz okoline Jajca*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1938, str. 50.

Ne znamo da li je spočetka u baptisteriju bilo nekog ukrašenog kamenog namještaja koji bi odgovarao oblicima krsnog obreda. Nadalje nije poznato kako je dugo ova piscina bila u ovakvom obliku u upotrebi, jer nema sumnje da je vremenom preuđesavana i prilagođena promjenama u običajima krštenja. Tokom VI vijeka kristijanizacija stanovništva je nesumnjivo već bila provedena, a time obred krštenja ograničen samo na djecu. U takvim prilikama duboka piscina nije više bila potrebna. K. Patsch nam nije ostavio nikakav dokumenat o ranom zatrpavanju pISCINE i eventualnim nadgradnjama na tom mjestu, ali dva kamena fragmenta (slika 12) govore o postojanju nadzemne krstionice, koju bismo mogli datirati u VI vijek. Ovu krstioničku ogradu nemamo inače kamo staviti nego u baptisterij, na mjesto gdje danas vidimo još nerazvaljene donje dijelove prvobitnog bazena.

Promjenu sistema krstionica vidimo kod bazilike u Lepenici⁵.

Oba ulaza (prema prostorijama D i F) mogla su se zatvarati vratima, od kojih su se sačuvali kameni pragovi koji su ondje pronađeni u doba iskopavanja.

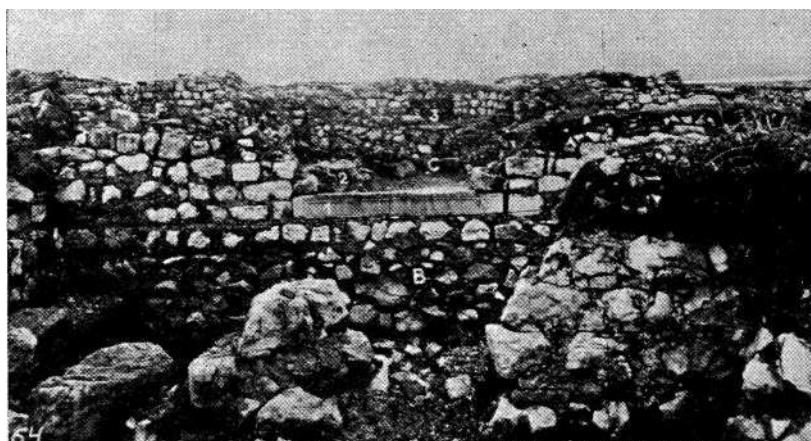
Prostorija F. Istočno od baptisterija nalazi se još jedna prostorija u koju su vodila uska jednokrnlina vrata, čije se krilo otvaralo prema baptisteriju. Vrata su se nalazila u južnom dijelu zida. Prostorija je manjih razmjera, 2,80 X 2,50 m. U bazilici u Klobuku⁶ slična prostorija (označena ondje sa D), služila je kako izgleda kao *memoria*. Prema dokumentarnom materijalu kojim raspolažemo, za ovu prostoriju na Mogorjelu ne možemo tako što ni tvrditi a ni osporavati. Problem njene namjene ostaje otvoren, budući da se kod nekih bazilika toga doba pored baptisterija nalazi *consignatorium*. Da postojanje te prostorije nije slučajno, vidimo osim u Klobuku i u planu bazilike u Lepenici (slika 17), gdje se južno od baptisterija nadovezuje slična prostorija, i crkve I u Skelanim na Drini (Gl. Z. M. 1907, str. 460), ondje označena sa »D«.

Prostorija G. Od ove su nam se prostorije sačuvali samo obrisi temelja. U općem planu mjernik nije zabilježio unutar nje nikakve pregrade, niti se tako što može primjetiti na sačuvanim fotografskim snimcima. Ovaj je dio bazilike kod iskopavanja zatečen u toliko razorenom stanju da nije moguće dobiti ni približnu sliku o bilo kakvim otvorima u okvirnim zidovima, a još manje o prezidama ili nekom namještaju.

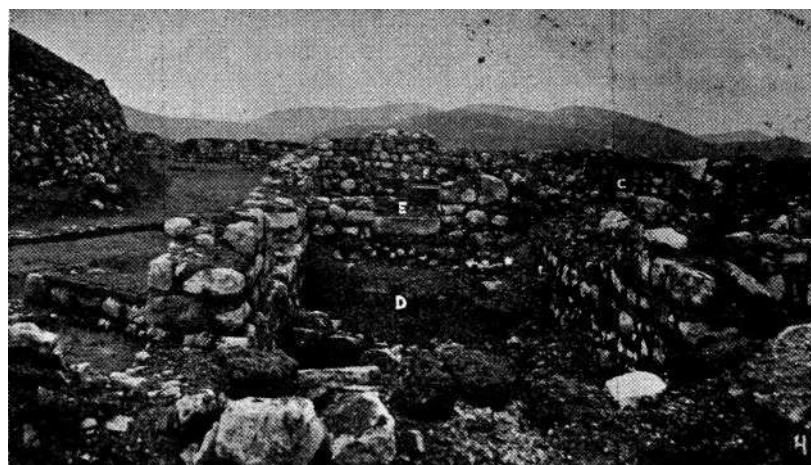
Prostorija nam se pokazuje kao izdužena dvorana od oko 14 metara dužine i 3 metra širine. O njoj namjeni teško bi se moglo nešto sigurno

Sl. 4. Temelj i dio zapadnog pročelja s pilastrima i naknadno zazidanim otvorima portika sjeverne bazilike. Snimljeno 1902 godine

Sl. 5. Pogled iz narteksa u naos sjeverne bazilike preko praga koji je do danas ostao sačuvan na licu mjesta. (Vidi sliku 3). Snimljeno 1902 godine

Sl. 6. Pogled iz sjevernog portika (D) prema baptisteriju (E) i komori (F). Snimljeno 1902 godine

⁵ V. Skarić, o. c. str. 14.

⁶ Glasnik Zemaljskog muzeja 1954, arheologija, str. 193.

utvrditi. Možda je tu bio smješten *diaconicon*, *prothesis*, ili neka druga prostorija u vezi sa crkvenim obredima. Malo je izgleda da je tu mogao biti pastoforij.

Grobne komore. Uz istočni zid crkve, s obje strane apside, bile su prizidane tri nadzemne komore (br. 1, 2 i 3), koje su nesumnjivo služile za ukop mrtvaca. Prve dvije (br. 1 i 2) izgleda kao da su bile izgrađene u isto doba kada i crkva, budući da izgledaju kao da su bile konstruktivno povezane s apsidom i istočnim zidom. Konstruktivnu cjelinu ovog tipa susrećemo i kod bazilike u Turbetu kod Travnika, gdje je uz manju apsidu prizidana komora (slika 18), i kod manje crkve u Skelanima (slika 19)⁷. Kod komore br. 3 jasno se vidi da je naknadno dozidana, isto kao i zidani grob pored komore br. 1. Zidovi komora su nešto tanji nego crkveni, i čini se da nisu deblji od oko 55 cm. Unutrašnjost je bila dosta prostrana i relativno visoka. Dužina im se kreće oko 2 60 m, širina između 1,20 i 1,40 m, a visina sigurno 2 metra. Komora br. 2 je bila ožbukana, a to možemo pretpo-

staviti i za br. 1. Prostorije su bile vjerovatno polukružno presvođene i pokrivene koso položenim krovom.

Negdje u prostoru komora stajao je i sarkofag (slika 15), koji je danas smješten na slobodnom prostoru u Mogorjelu. Sarkofag je od vapnenca, vrlo uredno izrađen i odlično sačuvan, ali bez ukrasa i natpisa. Po svom obliku i načinu obrade biće da je iz V vijeka nove ere.

O zidanom grobu pored komore br. 1 nemamo bližih (podataka, osim crteža na planu geometra (Slika 1a). Nismo zapravo sigurni da li možda taj »grob« nije slučajno naš maločas spomenuti sarkofag, koji je pomutnjom snimatelja pretstavljen kao zidani grob.

Ne raspoložemo nadalje s podacima o nalazima u komorama 2 i 3. Na sačuvanom snimku, slika br. 3, na kojem se vidi gotovo sva unutrašnjost komore, ne primjeti se da su ovdje postojale klupe za polaganje mrtvaca.

O načinu ulaženja u komore, i njihovog korišćenja, nije nam se sačuvao nikakav podatak.

JUŽNA BAZILIKA

Ova je građevina po svom planu daleko jednostavnija od susjedne. Nacrt pokazuje vrlo uprošćen tip crkve koju sačinjavaju narteks i naos sa presbiterijem. Od nje je danas ostao sačuvan neznatni kontrolni zid na mjestu gdje joj je apsida presjecala pregradu vile iz IV vijeka.

Dužina četvrtastog dijela potpuno odgovara sjevernoj bazilici, tj. 18,00. Širina je nešto manja, tj. 10,40 m, a raspon apside 6,50 m.

Južna bazilika je u času iskopavanja bila sačuvana uglavnom u obrisima svojih temelja. Poneki kamen od zidova ostao je tu i tamo sačuvan na svom prvobitnom mjestu površ temelja, ali ga geometar nije snimio, pa je na taj način propuštena prilika da se možda dođe do nekog, barem približnog podatka o razorenom zidu. Pretpostavljam da se debljina nadzemnih zidova kretala oko 0,65 m, kao što je to otprilike bilo i kod sjeverne bazilike.

Prostorija H. Narteks južne bazilike izgleda kao da je bio neznatno širi od zapadnog trijema (A) sjeverne bazilike; prema planu se čini oko 2,60 m. Otvoreno je pitanje da li je ova prostorija, inače u službi predvorja (*pronaosa*), bila zatvorena i providena vratima, ili izvedena sa zidanim stupovima koji su držali krovšte, poput

trijema (portika) A i D u sjevernoj bazilici. Končno se pitamo da li nisu možda portiri A sjeverne bazilike bili neposredno povezani sa ovom prostorijom. Prekasno smo pristupili rješavanju ovog problema, jer je izbor sačuvanog dokumentarnog materijala u današnjim prilikama sasvim nedostatan.

Prostorija I. Ova je prostorija služila kao naos i presbiterij. Dužina joj iznosi oko 16,80 m. U prostoriju se moglo ulaziti po svoj prilici samo sa zapadne strane, ukoliko nije postojala neka već zagubljena veza sa prostorijom G. Ukoliko je takva i postojala, ona je mogla samo da služi svećenstvu za prolaz. Malo je vjerovatno da su i sa južne strane mogli postojati ulazi, budući da je visoki okvirni zid utvrđene vile iz IV vijeka u doba bazilika još postojao i vršio funkciju zaštite.

I ovdje se, kao i u naosu sjeverne bazilike, postavlja pitanje razgraničavanja između prostora za vjernike i prezbiterija. Rješenje se može samo proizvoljno nagađati, jer nam u tom pravcu nije ostao nikakav dokazni materijal. Vidimo da su i ovdje apsidalne zidne mase elastično izbalansirane izgradnjom punog temelja istočnog zida naosa, koji je na sebe primio teret krovne konstrukcije i triumfalnog luka.

DIJELOVI ARHITEKTURE

Prag u vratima naosa sjeverne bazilike. Prag je izrađen od finog krečnjaka. Pr-

⁷ Dr. K. Patsch: Iz rimske varoši u Skelanima, Glasnik Zemaljskog muzeja 1907, str. 462.

voklasan rad, sada malo oštećen. Nalazi se u sačuvanom kontrolnom zidu, pa i danas stoji na svom prvobitnom mjestu. Obe vertikalne strane ukrasene su profiliranim okvirom. Prag je udešen za

vrata na sistem jarbola (*cardo*), sa dvostrukim krilima u ukupnoj širini 1,35 met. Porijeklo je nesumnjivo iz stare utvrđene vile s početka IV vijeka.

Dužina 175 cm, širina 50, vanjska visina 21,5, unutarnja 19,50.

Fragment nadvratnika (slika 7). Jedan od najljepših ostataka bazilika na Mogorjelu je ovaj, oko 40 cm dugi, 16 cm visoki i oko 18 cm široki fragment nadvratnika. Udešeno mu je samo lice i donja strana, dok su ostali dijelovi grubo obrađeni i predviđeni za ugrađivanje u zid. U vodoravno izduženom udubljenju frontalne strane, širokom 9,5 cm, prikazana je u visokom reljefu vitica s lišćem i grozdovima. U lijevom ptica kupi zrna grozda. S donje strane nadvratnika izvedene su okapnice za kišu u obliku izduženih kanelura. Mjesto za priklapanje vrata usječeno je 4 cm duboko. Oba kraja su odbijena, tako da se nisu sačuvala rupe za umetanje stožine (*cardo*) vrata.

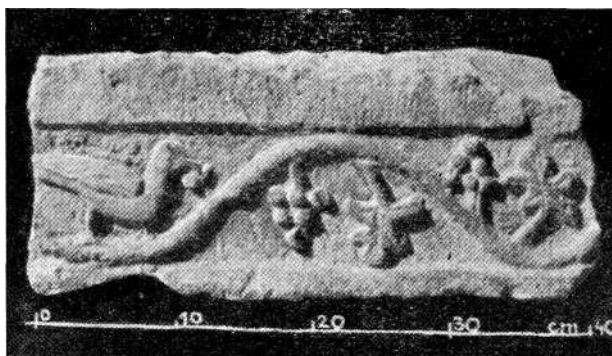
Mjesto nalaza je ostalo nepoznato, pa se stoga ne zna za koja je vrata bio namijenjen, ali je vrlo vjerojatno ukrašavao ulaz u naos sjeverne bazilike. Ornament vitice i ptica koje jedu zrna grozdova, poznat je iz bazilika u Potocima (slika 20), a vitice i grozdove bez ptica susrećemo na stupu iz bazilike u Dabravini⁸, zatim sa kapitela u Lepenici⁹ (slika 21) i na pločama iz bazilike u Čerinu, koje su sada uzidane u tamošnji župni dvor. Konačno ne smijemo ovdje izostaviti ni sličan ukras na akroterijima sarkofaga iz Bačevića kod Mostara¹⁰.

Motiv vrlo sličan našem fragmentu (nalazimo na tekstilu iz jednog groba IV vijeka u Egiptu¹¹, a vrlo sličan nadvratnik iz vremena oko 500 g. stajao je u episkopalnoj bazilici u Stobima (sada u Nar. muzeju u Beogradu).

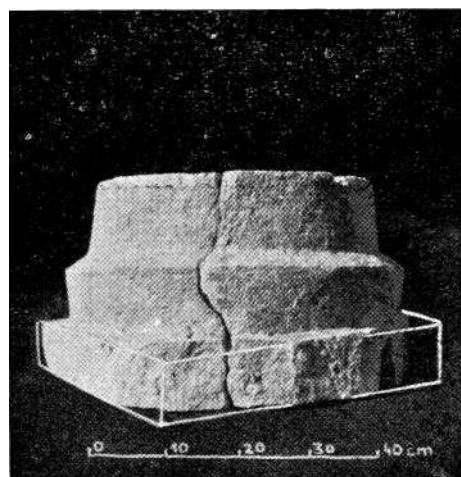
Osnova stupa, (slika 8). Ovaj je komad nađen u sjevernom dijelu prostorije C (naosu), na mjestu gdje je otprilike mogao da stoji septum prezbiterija (slika 5, mjesto br. 2). Izveden je od krečnjaka, dosta grubo i sa dobro vidljivim rezima klesarske zubace. Razlomljen je u tri dijela. Komad predstavlja osnovu stupa, kod kojeg baza i donji dio korpusa čine jednu cjelinu. Ovakav tip, koji je nađen i u Šuici¹², datira se u V vijek. Plint baze izveden je u običnim razmjerima, a prilično je oštećen. Torusi i trohili, među-

tim, ovdje su potpuno degenerirali u nezgrapno zadebljanje, dole uže a prema gore šire, koje za košenom stranicom prelazi u korpus kolumne.

Na Mogorjelu se nalazi fragment od još jednog potpuno istog stupa, koji je međutim otučen sa svih strana u tolikoj mjeri da se rekonstrukcija mogla izvršiti samo prema opisanom uzorku. Inače mu u mjerama potpuno odgovara. Sudeći

Sl. 7. Fragment nadvratnika

Sl. 8. Osnova stupa

Sl. 9. Osnova za umetanje jarbola

⁸ W. Radimsky: Crkvena (razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni, Glasnik Zem. muzeja 1892, str. 372—287, slike 4, 5, 7 i 8. Isto u Wissenschaftliche Mittheilungen aus B. u. H. Bd. II, 1894, str. 73 i dalje.

⁹ V. Skarić, o. c, tab. XII.

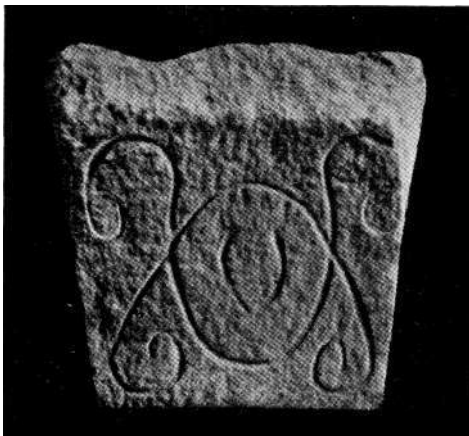
¹⁰ W. Radimsky: Prehistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara, Glasnik Zem. muzeja 1892, str. 332—336, slika 3.

¹¹ Fifty masterpieces of textiles, Victoria & Albert Museum, London 1951, str. 5.

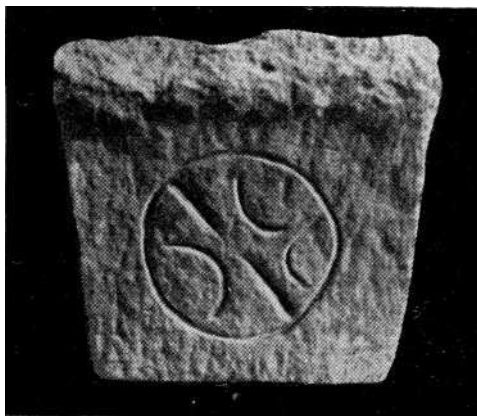
¹² Dr. K. Patsch: Die römische Ortschaft bei Šuica (WMBH IX, 1904, str. 226—228, sl. 103 i 104.

Slika 10. Impost prvog tipa

Slika 10a

Slika 10b.

po širini plinta (47 cm) i diametru korpusa (37 cm), cijeli stup nije mogao biti viši od 3 metra. Kao takav, on nam se čini malo prevelik za oltarsku pregradu, ali i premalen za eventualno nošenje triumfalog luka ili nekog portika u naosu. S obzirom na mjesto nalaza (slika 5, mjesto 2), može mu se s izvjesnom rezervom pripisati funkcija u septumu, u zajednici s nekim drugim njemu prikladnim dekorativnim objektima od prolaznog materijala, kao što su drvene grede, zastori od tkanina i slično.

Visina komada 26 cm, dužina stranice plinta 47 cm, diameter kolumne 37 cm. Visina plinta 7 cm, zadebljanja na mjestu torusa 9,5 cm, a isto toliko i deblo kolumne.

Među mnogobrojnim fragmentima stupova, koji se nalaze uskladišteni na Mogorjelu, bilo je teško izdvojiti komade koji bi se sa sigurnošću mogli pripisati bazilikama. Zbog toga takvi komadi nisu uzeti u obzir za opisivanje.

Osnova za umetanje jarbola, (slika 9). Komad potsjeća na bazu stupa, ali mu nedostaje gornji (manji) torus. Lijepo izrađen ali dosta plošno izveden primjerak od finog krečnjaka. Okrugla bušotina kroz ovu bazu, široka 7,5 cm, govori da je služila za umetanje jarbola, valjda od nekog pokretnog baldahina. Pretpostavljam da predmet spada u crkveni inventar, iako je teško odrediti vrijeme postanka. Osnova je visoka 14,5 cm, stranica plinta iznosi 43 cm, a diameter kolumne 28 cm.

Impost prvog tipa (slika 10). Komad je izrađen od kvalitetnog krečnjaka, ali mu je površina pomalo neuredno dotjerana. Obje čeone kose strane ukrašene su urezanim ornamentom, možda simboličnog značaja. S jedne strane isprepletene vitice tek izdaleka nas potsjećaju na poznati monogram A i Ω, ali u vrlo stiliziranom obliku (slika 10 a). Na suprotnoj plohi prikazan je krug u kom se nalaze dvije ravne i tri polumjesečaste crte. Ovaj znak nije običan u kršćanskoj simbolici Kasne antike, ukoliko nema veze s ukrasom sličnog imposta iz bazilike u Šipragama (GZM 1892, str. 78 i WMBH II, 1894, str. 47) (slika 10b).

Osnova imposta iznosi 18 X 22,5 cm, gornji rub 22 X 46 cm, a visina 18 cm. Udubljenje za spone nalazi se nešto bliže čeonoj strani s ukrasom kruga. Gornji plint, deo 5 cm, doista oštro iskače iz piramidalnog dijela, naročito na bočnim stranama.

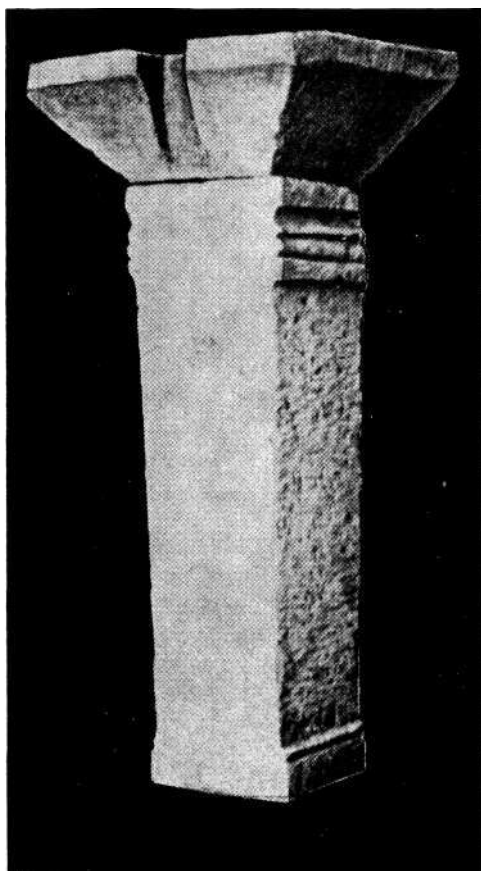
Impost drugog tipa (slika 11). Ovdje je riječ o dva lijepo izrađena i odlično sačuvana imposta koji se danas nalaze u dvorištu čuvara Mogorjela. Izvedeni su od finog krečnjaka, od nekog starijeg rimskog spolija, koji je pribavljen valjda negdje u ruševinama vile IV vijeka. Mjesto njihovog nalaza nije nam poznato. Na gornjoj strani jednog od njih naziru se ostaci starog natpisa, koji kod izrade imposta nije bio dovoljno brižljivo uklonjen. Ukrasa nema. Veličina osnove iznosi 18,5 X 23 cm, a gornjeg ruba 33,5 X 46 cm. Plint je deo 3,7 cm. Visina cijelog komada iznosi 16 cm,

Stupovi četvrtastog oblika (slika 11). Dva dobro sačuvana stupa od krečnjaka nalaze se danas u dvorištu čuvara. Visina im iznosi 83 cm, širina jedne strane 19, a druge 22,5 cm. Svaka od dvije uže strane ukrašena je na gornjem

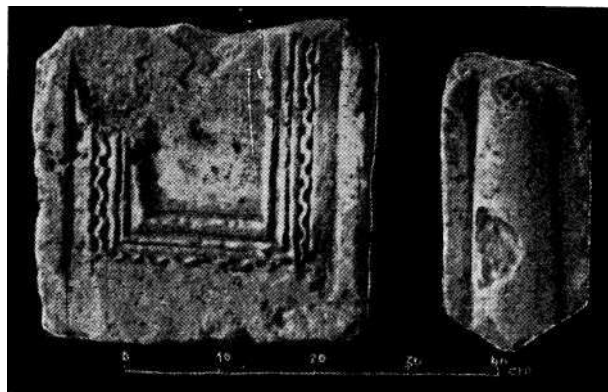
i donjem dijelu plošno izvedenim profilom, kako se to vidi na slici. Vodoravni presjeci ovih stupova u mjerama se slažu s osnovama imposta, iz čega slijedi da su nesumnjivo pripadali jedni drugima.

Ukrašena ploča i bridnjak s polustupom (slika 12). Oba primjerka izrađena su od muljike (tupine), što je izniman slučaj na Mogorjelu. Materijal i način obrade potpuno su jednaki, pa izgleda da su oba komada u svoje doba bila zajedno postavljena. Sačuvani su u fragmentima. Ploča je pravokutnog oblika, širine 36 cm, debljine 12, dok je prvobitna visina ostala nepoznata. Malo udubljeni srednji dio čeone strane završen je okvirom, dosta rustično obrađenim u tradicijama starih rimskih oblika ove vrste. Središnjem okviru teče vrpca kojoj su s obje strane naznačeni polukružna udubljenja. Donji dio ploče nije bio izrađen, i očito je bio ugrađen u neki drugi dio arhitekture. Stranice ploče obrađene su vrlo grubim zarezima klesarske zubace, da bi se komad mogao što čvršće povezati sa susjednim komadom (slika 13).

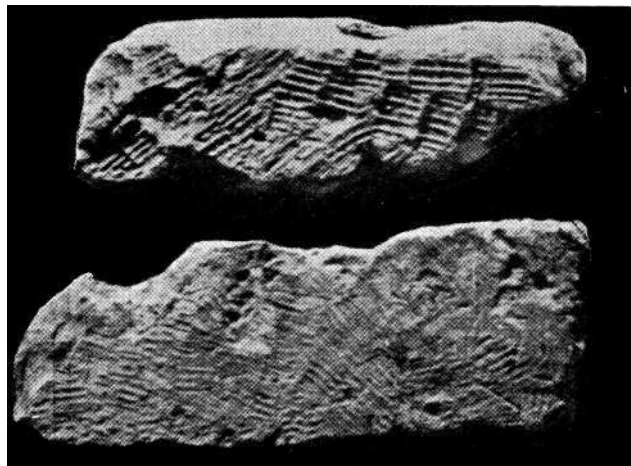
Uložak s polustupom služio je kao bridni kamen ograde koja je zatvarala prostor oktogonnog oblika. Njegove bočne stranice sužavaju se, naime, prema stražnjoj plohi koja je uža od lica. Polustup je kružnog presjeka, a ima vrlo nagla-

Sl. 11. Impost drugog tipa i stup četvrtastog presjeka

Sl. 12. Ploča i ugaoni kamen oktogonalne korone. Izgled lica

Sl. 13. Ploča i ugaoni kamen oktogonalne korone. Obrada spojnih strana

šen entazis. Bio je relativno nizak, što se može zaključiti po dosta jakom sužavanju od entazisa prema kapitelu. Obje njegove strane (slika 13 gore) providene su grubim zarezima zubače, zbog istih razloga kao i kod ploče.

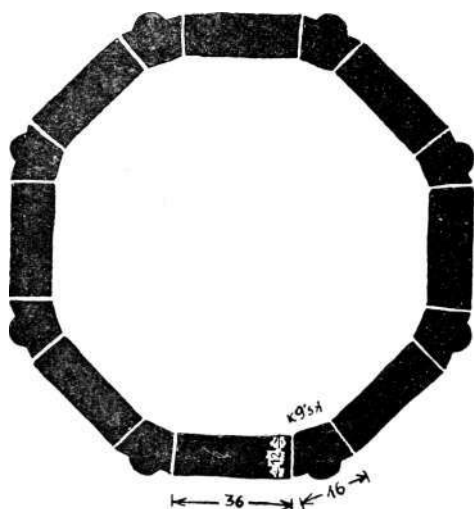
Dimenzije: širina lica 16 cm, stražnje strane 9,5 cm, širina strane 12 cm, širina stupa u entazisu 9 a u gornjem dijelu 8 cm. Sačuvana visina komada 30 cm.

Ovi su komadi vjerovatno ostatak ograde krstionice. Rekonstrukcija učinjena na temelju ova dva primjerka, dala je koronu oktogonnog oblika, raspona oko 140 cm (slika 14). Pitamo se čemu ova ograda, kada smo na licu mjesta našli duboku, ukopanu piscinu? K. Patsch nam o tome nije dao nikakav podatak. Po svoj prilici je duboka piscina iz druge polovine V vijeka tokom VI vijeka zatrpana i zamijenjena nadzemnim bazenom, od čije su se ograde sačuvala ova dva komada.

GROBLJE

O groblju oko bazilika imamo malo podataka. Znamo da je ono zapremalo vrlo veliki areal, i da su mrtvaci kod polaganja u grob orijentirani od zapada prema istoku. Ukopi su vršeni u crkvama i na slobodnim prostorima stare vile, sjeverno od crkava. Priličan broj ukopa izvršen je i izvan zidina vile, na sve četiri strane oko Mogorjela.

U pogledu tipa grobova, ovdje je vladala raznolikost koja je uvjetovana prvenstveno širokim vremenskim rasponom u kome je vršeno ukopavanje. Vidjeli smo maločas da su postojale tri kasnoantičke grobne komore, a u jednoj od njih možda je bio smješten kameni sarkofag (slika 15). U naosu sjeverne bazilike, lijevo od ulaza, nalaze se danas još vrlo oskudni ostaci jednog groba (na slici 1a broj 4). Mrtvac je ležao oko 1,3 m duboko ispod podnice crkve, u grobnici koju su sačinjavala dva niza kao krov koso položenih tegula,

Sl. 14. Pokušaj rekonstrukcije korone prema komadima sa slike br. 12. i 13.

Slika 15. Sarkofag

koje su na sastavima pokrivene imbricima. Slična dva groba nalaze se izvan zidina, zapadno od glavnih ulaznih vrata. Na tim grobovima vidimo da su i čeonu strane bile pokrivene sa po jednom tegulom¹³. Č. Truhelka zabunom spominje na jednom mjestu i ukope u amforama na ovom položaju¹⁴, ali se taj podatak očito ne odnosi na Mogorjelo nego Naronu¹⁵.

Uz južni zid vile iz IV vijeka nalazilo se nekoliko zidanih grobnica koje se također mogu datirati u kasnoantički period. One su građene djelomično od lomljenog kamena povezanog žbukom, a dijelom od velikih kamenih blokova nekadašnje vile (pragovi, stepenice itd.) Za pokrivanje su također bile upotrebljene pritesane ploče od nekadašnjih kamenih pragova. U zbirkama Zemaljskog muzeja u Sarajevu nalaze se predmeti koji kao oznake nose brojeve nekih grobova. Budući da je, međutim, plan iskapanog groblja zagubljen, naznačeni brojevi nemaju više za nas nekog značaja.

Moglo bi se pretpostaviti da su stariji grobovi nastajali u najbližem području crkava, pa se odatle širili na sve strane. Čudi nas ipak da su neki, kasnoantičkog tipa, tj. onaj kod sjevernog (glavnog) ulaza, i druga dva izvan južnog zida, već u tako rano doba bili smješteni daleko od crkava. Tome naprotiv vidimo kako se neki grobovi Srednjeg vijeka i pored toga situiraju u njihovu blizinu. Nije isključeno — a danas se to više ne da ustanoviti — da su ponekad kasniji grobovi ukopavani između starijih, a možda i preko njih. Negdje u tom prostoru stajala su i 3—4 stećka, među kojima je jedna ploča bila bogato ukrašena.

Nisu poznati nikakvi grobni prilozi iz kasnoantičkog cemeteterija. Možda ih je bilo, ali jedan dio nalaza sa Mogorjela u vrijeme pisanja ovog rada nije još proveden kroz inventarske knjige Zemaljskog muzeja u Sarajevu, kamo su ti predmeti nakon iskopavanja bili dopremljeni. Prilozi iz kasnijih slovenskih grobova izuzeti su iz muzejskog skladišta, i već obrađeni u posebnoj publikaciji (GZM 1951, str. 243—244).

Kako sam već napomenuo, sarkofag za kog mislimo da eventualno potječe iz grobne komore br. 1, stoji danas kao jedan od svjedoka starih bazilika i groblja oko njih (slika 15). On je jednostavno ali vrlo uredno izveden. Dužina mu iznosi 223 cm, širina korpusa 69,9, a sveukupna visina 111 cm. Njemu slična 3 primjerka nađena su pored samostanske crkve u Slanom, od kojih je jedan (prezbitera Anastasa) natpisom datiran u sedmi decenij V stoljeća. Slični solinski primjeri

¹³ Grob istog oblika iz Dabrice kod Stoca objavljen je u Glasniku Zem. muzeja 1914, str. 217, sl. 142.

¹⁴ Dr. Č. Truhelka: Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 43.

¹⁵ Dr. K. Patsch: Zur Geschichte und Topographie von Naron, Wien 1907.

datiraju se također u ovaj period. Lijep sarkofag ovog tipa, s prikazom *crux ansata*, nađen je na Crkvini u Čerinu, gdje se i sada nalazi u dvorištu župne crkve.

Grobove sa tegulama položenim u obliku krova dr. Patch datira u poslijerimski period («nachromische Zeit»), do kojeg je zaključka došao nesumnjivo na temelju nalaza grobnih priloga. Ovaj tip, dakle, prema njemu ne može biti mlađi od druge polovine V vijeka, kako je to i zabilježio u privremenom vodiču po Mogorjelu iz 1904 godine. Grobovi koje čini kameni okvir poklopljen jednom ili sa više ploča, pripadaju širokom vremenskom

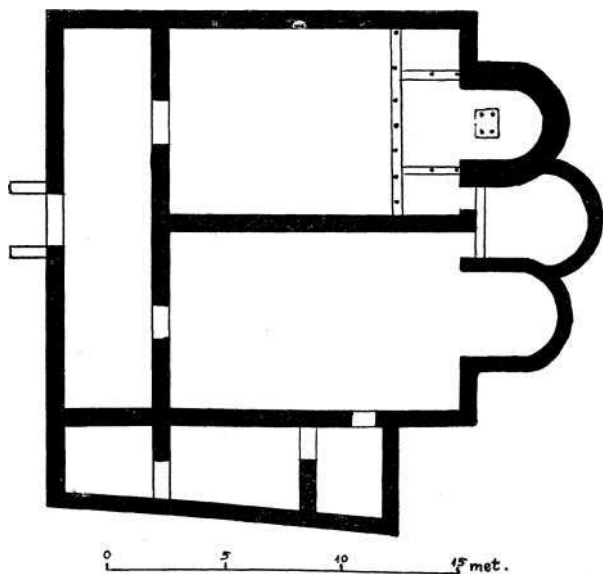
rasponu, pa ih je stoga vrlo teško približno datirati. Nekoliko takvih grobova našlo se i na Mogorjelu, ali ne znamo da li su sadržavali priloge, pa ih prema tome ne možemo ni vremenski opredjeliti.

Dio groblja koji se sterao sjeverozapadno od Mogorjela, preko ceste kojom se dolazi iz Čapljine, pretražen je 1947 godine, ali se i o tom zahvatu sačuvala nepotpuna dokumentacija. Prevladava uvjerenje da ono datira iz Srednjeg vijeka. Četiri sačuvane grobne stele u lapidariju Mogorjela, potječu sa grobova koji nisu bili vezani uz bazilike.

KULTURNO I VREMENSKO OPREDJELJIVANJE NALAZA

Bazilike na Mogorjelu čine jednu cjelinu i pored toga što se između obje građevine proteže ambitus od oko 1,6 m širine. S obzirom na ruševnost građevina i nedovoljno dokumentirano iskopavanje, danas više nismo u stanju da rekonstruiramo način na koji su one međusobno funkcionirale, ali se iz tehnike zidanja nesumnjivo vidi da su građene u isto doba. Takav sistem crkava poznat je već otprije u Zenici, u staroj katedralnoj bazilici (?) BISTUE NOVA.

Kao vrijeme njihovog građenja možemo uzeti drugu polovinu V vijeka. Neuredno izvedeni zidovi odaju doba državnog i društvenog rasula u času kada Zapadno carstvo propada, a Istočno još nije doseglo svoju punu moć i zadobilo prevlast u našim krajevima. Lica zidova niti pokazuju uredno slojanje kamenih komada u vodoravno zavravnjene nizove — kako to vidimo na zidovima vile IV vijeka — ali isto tako ni tehniku koso položenog kamena koju rado pripisujemo justinijanskom dobu. Zidovi bazilika su vjerojatno proizvod domaćih majstora.

Sl. 16. Plan bazilike u Zenici

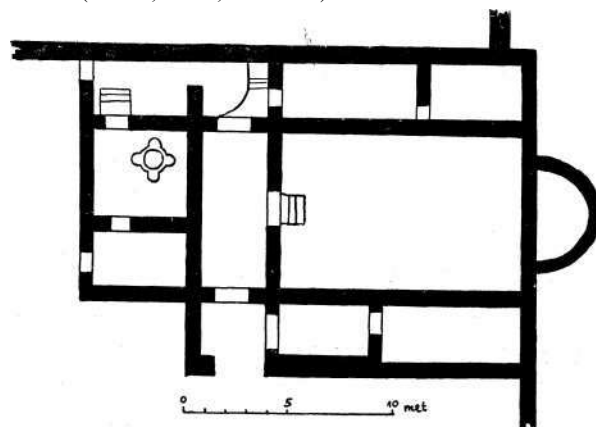
Tip stupova u kome baza čini cjelinu s jednim dijelom korpusa, također se datira u V vijek, kao naprimjer stupovi u naosu bazilike sv. Anastazija u Marusincu kod Solina.

Duboka piscina namijenjena je pokršćavanju odraslih osoba, što se — kako izgleda — u našim krajevima u unutrašnjosti Ilirika događalo tek tokom V vijeka. U prilog tome govori i skromno opremljeni i u sklopu zgrada nenaglašeni baptisterij, kakav se također počeo oblikovati tokom V vijeka¹⁶.

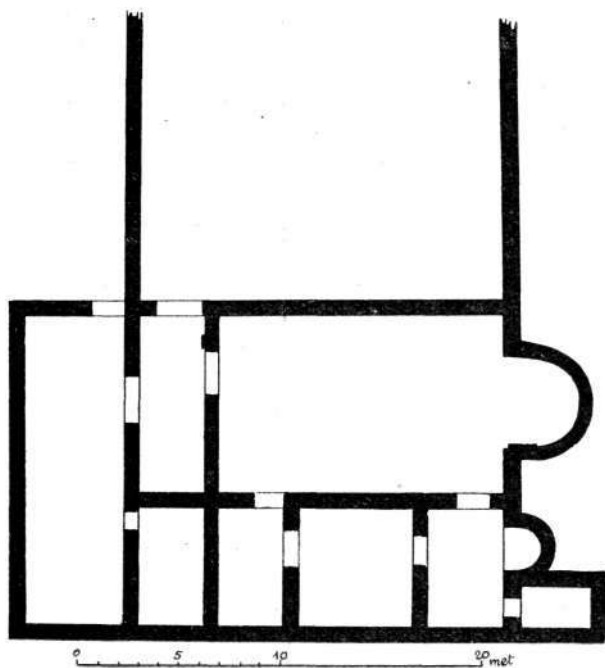
Konačno se i sarkofag iz groblja uz bazilike može datirati u isti period.

Motiv vitice s lišćem i grozdovima sa pticom, na koptskoj tkanini nesigurno se datira u IV vijek. Nije ipak isključena mogućnost i njegovog nešto kasnijeg vremenskog opredjeljivanja. Nemamo bližeg oslonca za datiranje nalaza iz Potoka kod Mostara, ali je lepenička bazilika opredjeljena u drugu polovicu V vijeka. Ne raspoložemo, dakle, nikakvim sigurnim podatkom za određivanje vremena postanka našeg nadvratnika, ali se rado oslanjamo na dosta uvjerljivu pretpostavku da je ovaj komad izrađen i ugrađen u baziliku u vrijeme

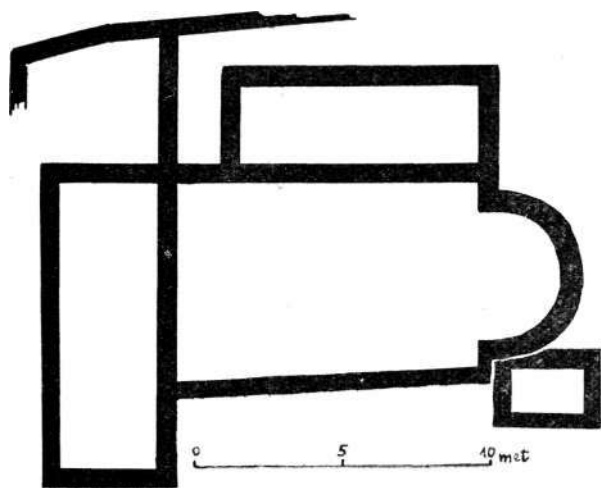
¹⁶ U tom smislu tumači D. Sergejevski nalaz u Klobuku (GZM, 1954, str. 204).

Sl. 17. Plan bazilike u Lepenici

Sl. 18. Plan bazilike u Turbetu kod Travnika

Sl. 19. Plan bazilike II u Skelanima

njenog podizanja. Analogan primjerak prvorazredne vrijednosti je već spomenuti nadvratnik episkopalne bazilike iz Stoba, sada u Narodnom muzeju u Beogradu, čiji se postanak datira u vrijeme oko 500 god.

S obzirom da je rušenje vile- prethodnice na ovom lokalitetu došlo tek u prvim godinama V vijeka (vjerovatno u pohodima Zapadnih Gota između 401 i 403 godine), bazilike su mogle biti sagrađene tek nekoliko decenija kasnije, dakle najranije u drugoj polovini tog stoljeća.

U različitim ekonomskim i kulturnim uslovima nastupajućih vijekova, na građevinama se vrše neke preinake. Očito se, naprimjer, vidi, da su većina otvora portika naknadno zazidani. Većina bosansko-hercegovačkih bazilika tog doba pre-

trpjela je ne samo razaranja, nego i više ili manje obimne pregradnje.

Ovdje nas još posebno zanimaju stilske veze bazilika na Mogorjelu sa istodobnim građevinama u Bosni i Hercegovini. Zapažamo, naime, da nas izvjesne značajke ovih građevina vode u pravcu unutrašnjosti zemlje.

Sistem dvojnih bazilika poznat nam je već iz Zenice, na crkvama za koje mislimo da su stajale uz rezidenciju betstoenskih biskupa. Izgleda da je iskopavanje zeničke bazilike bilo ponešto površno, jer ovdje nije otkriven baptisterij, bez kojega si ne možemo zamisliti ove građevine. Ukoliko je krštenje bilo vršeno u građevini koja je stajala samostalno u blizini crkve, onda je to za Bosnu izuzetan slučaj, no to nas ovaj čas ne zanima u tolikoj mjeri. Zeničke bazilike su povezane u jednu materijalnu cjelinu, za razliku od naših na Mogorjelu, među kojima vidimo slobodan prolaz.

Po svom tlocrtu naše bazilike su vrlo bliske građevini u Lepenici, naročito što se tiče konstrukcije apsidalnog prostora. I ondje je naos pristupačan samo sa zapadne strane. Prvobitno duboka piscina za krštavanje, kao i ukrasi sa vinovom lozom, potsjećaju nas na nalaze u Mogorjelu.

Atrium, *exonarthex*, i komora pored apside u Turbetu, pokazuju oblikovanje prostora slično Mogorjelu. Ukrasna ploča iz bazilike u Potocima¹⁷ (slika 20), stilski je bliska nadvratniku na slici 7. Traka od rozeta s virovitim listovima, što uokviruje ukrasno polje na spomenutoj slici br. 20, ponavlja se kao uspravna traka na podnožju stupa pregrade bazilike u Šuici¹⁸, i time ovu nama zasad još nepoznatu građevinu povezuje u isti krug.

Arhitektonski ukrasni detalji bazilike u Duvnu (stari DELMINIUM), koja je — kako izgleda — posvećena 519 godine¹⁹, nešto su drugačiji, i idejno nešto jače povezani za baziliku u Dabravini, koja — vjerovatno — datira iz prvih decenija VI vijeka.

Bazilika u Klobuku²⁰ spada također u red građevina ovog doba, ali je po stilu svojih ukrasa povezana za baziliku u Brezi, o kojoj nažalost nemamo potpune podatke.

Iz svega izloženog vidimo da bazilike na Mogorjelu nose većim dijelom stilske osebrne kasno-antičkih bazilika u Bosni i Hercegovini.

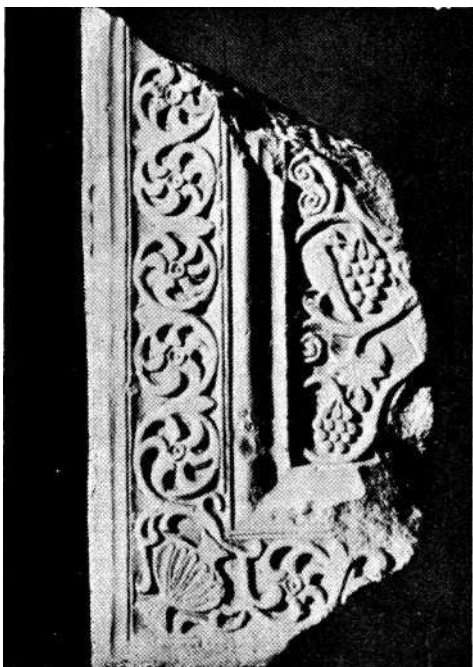
U traženju prauzora ovih bazilika, mislim da nas neće odvesti na stramputicu podatak o jednoj građevini u staroj Saloni. To je »Oratorium A«

¹⁷ Dr. K. Patsch: Rimsko glavno mjesto u Bijelom Polju kod Mostara, Glasnik Zem. muzeja 1904, str. 40—41, i WMBH IX, str. 271 i slike 143 i

¹⁸ Dr. K. Patsch: Die römische Ortschaft bei Šuica, o. c. n. 12.

¹⁹ V. Klaić: Duvanjsko polje, Hrvatsko kolo III, 1907, str. 66.

²⁰ Glasnik Zemaljskog muzeja 1954, arheologija, str. 189—210.

Sl. 20. Ulomak ukrasne ploče iz bazilike u Potocima kod Mostara

Ejnara Dyggve-a²¹. Nesumnjivo starija građevina nego su naše crkve, »Oratorij A« u Saloni čini nam se kao embrio onog bića koje će se vremenom razviti u oblik kojeg poprima sjeverna bazilika, na Mogorjelu. Na salonitanskoj bogomolji nema još narteksa, ni portika, a niti su subselija prerasla i posebno izgrađenu apsidu. I pored toga je sličnost očita. Razmjeri i raspored prostorija su u tom oratoriju već potpuno formirani u stilu sjeverne mogorjelske građevine. Čini nam se da je, štaviše, i komora uz oratorij u neku ruku preteča sličnih komora uz istočni zid bazilike.

O sudbini ovih građevina ne znamo mnogo. Nije osnovana pretpostavka dr. Patscha, zabilje-

Sl. 21. Ukrasno polje na impostu iz bazilike u Lepenici

žena u privremenom vodiču po Mogorjelu (1904 god), da su bazilike propale tek u doba dolaska Turaka. Do tog vremena one se ne bi mogle sačuvati u obliku u kom su prvobitno postavljene. Tragova nekih preinaka i nadopuna, koje bi nas nesumnjivo vodile u poodmakli Srednji vijek, ovdje se nije našlo. Crkve su vjerovatno propale već u doba Ranog srednjeg vijeka. Spomenuta osnova za umetanje jarbola (slika 9), može se smatrati nešto mlađim predmetom iz njihove opreme, ali je njeno vremensko opredjeljivanje nesigurno. Među ruševinama nije nađen nijedan primjerak kamene opreme sa pleternim ornamentom, što bi kao značajka razbuktale građevinske djelatnosti između IX i XI vijeka trebalo da nađe svog odraza i u ovim građevinama. Možda se ta okolnost može i uzeti kao termin kada više ne možemo računati s njihovim postojanjem.

KONZERVATORSKI PROBLEM

Budući da su opisane bazilike dio kompleksa Mogorjela, na njih se odnosi već objavljeni prikaz okvirnih problema konzervatorskog zahvata na ovom objektu (Naše starine I, str. 145—150). Preostaje, prema tome, da se ovdje pozabavimo samo nekim specifičnim detaljima.

Nakon upoznavanja prilika u kojima su se našli materijalni ostaci ovih bazilika, problem njihove konzervacije može se sažeti u dva osnovna pitanja. Zanima nas, naime, da li je bezuslovno moralo doći do njihovog rušenja nakon što su bile

iskopane, a ako je već do toga došlo, nameće nam se problem održavanja onih objekata koji su nam ostali sačuvani.

Istina je da bazilike na Mogorjelu nisu bile organski najuže povezane sa primarnim objektom, u ovom slučaju s vilom iz IV vijeka. Drugim riječima, one nisu bile načinjene adaptacijom postojećih zidova, niti iskorištavanjem pogodnih starih prostorija. Njihovo postojanje na ovom mjestu bilo je uslovljeno možda, nekim prednostima koje su pružale ruševine, kao što je naprimjer ogradni zid stare vile, za kog mislimo da je i poslije rušenja oko 400 god. n. e. bio dovoljno visok da bi poslužio kao zaštita prostoru u kome su izgrađene

²¹ E. Dyggve: History of Salonitan Christianity, Oslo 1951 (prema prikazu Karamana u Peristilu I, 1954, str. 180).

crkve. To se ipak ne može smatrati bitnim uslovom i sponom tako različitih građevina, tim prije što su stratumski odnosi jedne i druge građevine vrlo različiti. Niveleta podnica bazilika nadvisuje, naime, za oko 1,50 met niveletu stare vile, a zidovi im osim toga teku u sasvim različitim pravcima.

Temelji bazilika sezali su upravo do podnice stare vile, a to znači da nije isključena mogućnost da su ipak postojali fizički uslovi za ostavljanje njihovih zidova u netaknutom stanju a da to ne bi išlo na štetu ostataka vile. Dakako samo zidova, budući da se zbog neophodnog istraživanja starijih građevina moralo prodirali kroz podnice bazilika u slojeve koji su eventualno mogli biti dublji od njihovih temelja.

Svjedoci smo fakta da su mnoge otkopane stare rimske građevine u Bosni i Hercegovini u dosta rijetkim slučajevima propisno konzervirane, bilo da ih se ostavilo otvorene ili da su zatrpane zemljom. Reprezentativne građevine stare Domavije nakon iskopavanja su prepuštene propadanju, a ništa bolje nisu prošli ni mnogi drugi nama iz literature poznati lokaliteti s nalazima antičke arhitekture. (Ilidža, Stolac, Zenica, Laktaši itd). Često puta smo i danas nerado prinuđeni da se pomirimo s činjenicom, da zbog prioritetnijih potreba žrtvujemo poneki spomenik stare prošlosti. U tom slučaju umirujemo savjest time što utvrđena data izgubljenog objekta fiksiramo objavljivanjem u literaturi. Bazilike na Mogorjelu međutim, osuđene su na propast, a da nije ništa učinjeno da se podaci o njima sačuvaju.

Mislim da se osnovna zamjerka u slučaju ovih bazilika sastoji dakle u tome što one nisu objavljene. Mi treba samo da zahvalimo slučajnostima što nam je stigao do ruku njihov plan, što smo bili u prilici da u dužem periodu možemo rovi po hrpama odloženog kamenja, i da iz njih izdajamo predmete koji su po svojim stilskim osobinama mogli biti pripisani sakralnim građevinama kasnijim od IV vijeka, i — konačno — što fizički rad na konzervaciji zidova nismo ostavljali bez nadzora. Moramo, ipak, biti svjesni i činjenice da prikazom na prethodnim stranama nismo obuhvatili sve što je u doba iskapanja stajalo na raspolaganju arheologu. Mi ne znamo kakav je bio pod crkava, kako su one bile pokrivene, koje su sve pregradnje poduzimane u toku njihovog postajanja, i, konačno šta je sve izvađeno iz grobova u njihovoj neposrednoj blizini. Koliko bi nam bilo

od pomoći kada bismo znali na kojem su mjestu i u kakvim stratumskim uslovima pronađeni komadi obrađene arhitekture koje danas pripisujemo ovim bazilikama.

Mireći se sa zatečenim stanjem, mi danas stojimo pred problemom kakav stav da zauzmemo prema sačuvanim dijelovima ovih bazilika.

Tri kontrolna zida ne narušavaju opći izgled ambijenta. To je, čini nam se, bilo jasno i dru Patschu. Nije isključeno da su izabrana upravo tri manje upadljiva zidna detalja, koji — kako nam praksa pokazuje — niti ne izazivaju poseban interes posjetioca, nego tu više stoje kao dokument za korištenje u užem krugu stručnjaka. Oni se naime nalaze u konglomeratu zidova iz raznih perioda, i samo posebno disponirani posjetioci traže njihovo objašnjenje. Ti zidovi su osim toga i toliko maleni da je gotovo nepotrebno bilo kakvo vizuelno izdvajanje od ostalih ruševina IV vijeka. Drugačije smo stali s piscinom baptisterija, koja je u svom današnjem stanju potpuno izgubila neki *raison d'être*. Lišena svog arhitektonskog okvira i raskopana do dna, ona danas stoji onemogućena da samu sebe objasni posjetiocu. Rijetki ljudi od najuže struke, u stanju su da si — ne bez teškoća — predоче njen prvobitni status. Mislim da bi bilo više razloga za njeno prenošenje u zatvorenu prostoriju kao muzejski eksponat, nego što se postiže ovim izlaganjem *in situ*.

Manji, lako pokretni komadi obrađene arhitekture bez sumnje spadaju u lapidarij jedne muzejske zbirke. Svakako bi bilo poželjno da se tako nešto osnuje u okviru samog Mogorjela, u neposrednoj blizini nepokretnih objekata, kao nadopuna u objašnjenju ostataka *sub divo*.

Sasvim su minimalni razlozi da se netom opisani fragmenti ukrašene arhitekture iznesu i izlože na licu mjesta, budući da je rušenjem zidova bazilika uklonjen okvir u kome bi ti objekti mogli nešto da kažu. To se odnosi jednako na imposte kao i nadvratnik, ogradu krstionice ili stupove. Upravo je konstatovano da i ostavljanje stare krstioničke kade na prvobitnom mjestu, nije sretno rješenje u ovakvim prilikama.

Zaključujući misao ne možemo se oteti uvjerenju da se konzervatorskom zahvatu na ovim objektima pristupilo isuviše kasno. Njihovo stanje danas je naime takvo, da samo ispričani opis može da nam ih predочи, dok su mogućnosti vizuelne prezentacije svedene na najmanju mjeru.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei Kirchenbauten auf dem Mogorjelo

Auf dem antiken Fundort Mogorjelo bei Capljina in der Herzegovina, sind während der umfangreichen Ausgrabungsarbeiten 1899—1903 (geleitet von Dr. K. Patscn), in der oberen Schicht Reste von Basiliken entdeckt worden, die bald darauf abgetragen wurden. Auf Grund des Generalplanes der während der Ausgrabungen ausgearbeitet wurde, sowie 3 kleiner, noch erhaltener Kontrollmauern wurde die ursprüngliche Lage dieser Bauten festgestellt, welche sich im Raum der befestigten Villa aus dem Beginn des IV Jahrhunderts n. Ch. befand, deren Ruinen konserviert und der öffentlichen Besichtigung ausgestellt sind.

Die einzelnen Bruchstücke der bearbeiteten Bauteile dieser Kirchen waren nach den Ausgrabungen, zusammen mit solchen der Villa, an verschiedenen Stellen Mogorjelos deponiert, nun aber ausgesondert und für den vorliegenden Bericht bearbeitet.

Bezüglich Raumgestaltung und Beschmückung, sind die Basiliken von Mogorjelo mehr oder weniger, der bekannten Kirchenbauten des V und VI Jahrhunderts in Bosnien und der Herzegovina nahe verwandt.

Der Baukomplex besteht aus zwei, den Dimensionen sowie der Bauart nach, gleichartigen Kirchen, so dass sie ohne Zweifel zur gleichen Zeit und nach einem einheitlichen Plan gebaut worden sind. Solcher Verband zweier getrennter Gottesdiensträume ist uns in Bosnien aus Zenica bekannt, mit dem einzigen Unterschied dass dort beide Gebäude verbunden, während sich in Mogorjelo zwischen beiden Kirchen ein etwas über 1,5 Meter breiter Ambitus erstreckt.

Die südliche Basilika ist einfach gestaltet. Sie besteht aus einer Vorhalle, dem Pronaos, bei welchem leider nicht festzustellen ist ob es in Form eines offenen Porticus ausgebildet war, entsprechend dem naheliegenden Porticus der Nordkirche. An diese Vorhalle schliesst sich der etwas grössere, dem Gottesdienst bestimmte Raum mit einer Apsis an.

Die nördliche Basilika war etwas grösser, jedoch in 9 Räume geteilt, so dass ihr Naos genau die Hälfte dessen der südlichen Kirche betrug. Auf der Westseite, sowie einem Teil der Nordseite, zog sich ein offener Porticus hin, aus dem man zuerst in den Nartex, dann durch eine relativ sorgfältig bearbeitete Pforte in den Naos gelangte. Ihre Schwelle blieb bis auf den heutigen Tag in einer Kontrollmauer in situ erhalten.

Da nicht mehr bekannt ist, welche Gegenstände in den Ruinen des Naos gefunden wurden, so ist es nicht möglich ein vollkommenes Bild über die architektonische Gestaltung dieses Raumes zu erhalten. Am Ende der Apsis konnte der Ort festgestellt werden, an welchem sich der bischöfliche Katheder (Thronos) befand, an dem sich wahrscheinlich von beiden Seiten die Subsellia angeschlossen haben. Die Stelle des Altars konnte nicht festgestellt werden.

Aus dem Baptisterium gelangte man in einen kleineren Raum, dessen Zweck unbekannt ist, jedoch zweifellos in Verbindung mit der Zeremonie der Taufe eine Verwendung gefunden hat. Er fehlt bei keinem Baptisterium der spätantiken Basiliken in Bosnien und der Herzegovina.

Der südliche Seitenraum (G) wurde in ziemlich zerstörtem Zustand aufgefunden, so dass die Daten sehr unvollkommen sind. An dieser Stelle dürfte sich nach sonst üblichen Shemen, das Diaconikon oder Prothesis befunden haben.

An der Aussenseite der Ostmauer wurden ursprünglich zu beiden Seiten der Apsis je eine Grabkammer angebaut. Später wurde an der Nordseite noch eine Kammer und an der Südseite ein Grab aufgestellt. Es scheint dass sich in der Kammer Nr. 1 ein Sarkophag befand. Die Angabe ist jedoch nicht sicher. Der Anbau von Kammern an der Ostmauer und Apsis, ist von der Basilika aus Turbe und der kleinen Kirche (sog. Nr. II) aus Skelani bekannt.

Hinsichtlich der Baukonstruktion steht die Basilika von Mogorjelo besonders jener von Lepenica nahe. Diese Kirche wurde in einem spätantiken Refugium erbaut. Da Aussenmauern der zerstörten Villa aus dem IV Jahrh. in Mogorjelo ebenso den Basiliken als Schutz dienten, kann man auch hier wie in Lepenica von einem Refugium sprechen.

Unter den erhaltenen Gegenständen aus den Basiliken von Mogorjelo, sind einige besonders hervorzuheben. Das sind ein Türoberstock, Säulenbasis, Imposte und Teile eines Taufbeckens.

Die Verzierung des Türoberstockes stellt ein beliebtes Motiv aus der spätantiken Zeit in Bosnien, und wird um das Jahr 500 datiert. Das Stück scheint für die Kirche bestellt zu sein und ursprünglich in ihr Mauer eingebaut. Die Säulenbasis die mit einem Teil der Schaft ein Ganzes bildet, stammt von einer Säule, die ursprünglich bis cca 3 Meter hoch war. Entsprechend diesen Dimensionen steht sie den Säulen der

Basilika im Breza nahe, wo angenommen wurde, dass sie von einer Empore stammen. Die Säule in Mogorjelo scheint sonst unweit des Altars gefunden zu sein.

Die Typen der Imposten (Kämpfer) sind in Bosnien häufig, Bemerkenswert ist ein Stück, das mit sehr abgeführten Symbolen geschmückt ist. Die Kante und Platte des Taufbeckens scheinen etwas später (im Laufe des VI Jahrh.) in das Inventar der Kirchen gekommen worden zu sein.

Von Sarkophag sind einige ähnliche Exemplare aus der näheren Umgebung von Mogorjelo bekannt (Cerin und Slano bei Dubrovnik). Einer von der Sarkophagen in Slano wird durch die Inschrift in die sechziger Jahre des V Jahrhunderts datiert.

Der Bau der Basiliken von Mogorjelo wird in die zweite Hälfte des V Jahrhunderts gestellt. Zur Zeit ihrer Erbauung lag die befestigte Villa aus der Epoche des Diokletian bereits einige Dezennien in Trümmern; sie wurde — wie es scheint — gelegentlich

des Einbruches der Westgoten (401—403) völlig zerstört. Die relativ schlechte Bauweise der Kirchen weist auf die Zeit des vollkommenen Zerfalls des Weströmischen Reiches hin, zu welchem diese Gebiete stets gravitierten. Für diese Zeitstellung der Bauten spricht auch die tiefe, in den Boden eingebaute Piscine. Scheinbar dem Mithraskult zuneigende Illyrier wurden wahrscheinlich erst im Laufe des V Jahrhunderts allgemein christianisiert.

Ebenso der Säulentyp, bei welchem die Basis ein unzertrennliches Ganzes mit einem Teil der Schaft bildet, wird in das V Jahrh. datiert.

Die Basiliken erlitten im Laufe der Zeit gewisse Umbauten.

Die Bauten scheinen nicht länger als bis zum frühen Mittelalter gestanden zu haben, da sich in ihrem Inventar nicht ein einziges Stück fand, welches auf eine spätere Zeit und Kunstform erinnern würde.